

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ КАТЕДРА „АРХЕОЛОГИЯ“

Николай Ангелов Бояджиев

**КРЕПОСТИТЕ В ЗАПАДНИТЕ РОДОПИ ПРЕЗ
V-XIV ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен
„Доктор“

Научна област 2. Хуманитарни науки
Научно направление 2.2. История и археология
Научна специалност: Археология

Велико Търново

2016 година

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ КАТЕДРА „АРХЕОЛОГИЯ“

Николай Ангелов Бояджиев

**КРЕПОСТИТЕ В ЗАПАДНИТЕ РОДОПИ ПРЕЗ V-XIV
ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“

Научна област 2. Хуманитарни науки
Научно направление 2.2. История и археология
Научна специалност: Археология

Научен ръководител:

Проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов

Рецензенти:

Проф. д-р Венцислав Динчев

Проф. д-р Пламен Павлов

Членове на научното жури:

Проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов

Доц. д-р Валери Григоров

Доц. д-р Георги Николов

Велико Търново

2016 година

Дисертационният труд съдържа увод, шест глави и заключение – общо 210 стр.; библиография – 34 стр.; каталог на обектите – 53 стр.; албум с 281 илюстрации, 4 таблици и една карта.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита от катедра Археология при Исторически факултет на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий"

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 06.07.2016 г. от 13 часа в зала "Европа" на Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий".

Материалите по защитата са на разположение на интересувалите се в отдел "Научно-изследователска дейност"

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Част: I Текст

Увод.....	4
Глава I: История на проучванията.....	9
Глава II: Крепостите в Западните Родопи според писмените извори.....	27
Глава III: Късноантична и средновековна пътна система в Западните Родопи.....	45
Глава IV: Крепостите в Западните Родопи през V-VI век.....	60
IV.I. Укрепени селища.....	66
IV.II. Военни крепости.....	79
IV.III. Укрепени убежища.....	86
IV.IV. Находки.....	88
IV.V. Монетна циркулация в крепостите в Западните Родопи – V-VI век.....	98
Глава V: Крепостите в Западните Родопи - края на X – първа половина на XIII в.....	105
V.I. Укрепителни съоръжения.....	120
V.II. Водоснабдителни съоръжения.....	134
V.III. Църковна архитектура.....	137
V.IV. Жилищна архитектура.....	142
V.V. Некрополи.....	144
V.VI. Находки.....	146
V.VII. Монетна циркулация – края на X – първа половина на XIII в.....	162
Глава VI: Крепостите в Западните Родопи – втора половина на XIII-XIV в.....	168
VI.I. Укрепителни съоръжения.....	169
VI.II. Водоснабдителни съоръжения.....	177
VI.III. Църковна архитектура.....	180
VI.IV. Жилищна архитектура.....	185
VI.V. Некрополи.....	186

VI.VI. Находки.....	188
VI.VII. Монетна циркулация – втора половина на XIII – XIV в.....	199
Заклучение.....	201
Библиография.....	212
Част II:	
Каталог на обектите.....	1
Образи, планове, карти.....	57

Публикации на автора по темата:

1. Бояджиев, Н. Крепостна система в Средните Родопи през късната античност и средновековието.- В: LAUREA In honorem Margaritae Vaklinova, I, София, 2009, 103-110.
2. Бояджиев, Н. Средновековна керамика от крепостта Калето край гр. Смолян.- В: EURIKA In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе, София, 2009, 107-113.
3. Бояджиев, Н. Периодизация на средновековните крепости в Западни Родопи (по нумизматични данни).- В: Първи научен семинар на докторанти, постдокторанти и млади учени на ВТУ Св. св. Кирил и Методий. Велико Търново 2013, 202-211.
4. Бояджиев, Н. Момчилова крепост през Средновековието.- Известия на РИМ „Ст. Шишков“ – Смолян, II, Смолян 2016, 19-40.

Приносите на автора в дисертацията на тема „Крепостите в Западните Родопи през V-XIV век“ са следните:

1. За пръв път е направен опит да се събере историческа и археологическа информация за всички крепости от Западните Родопи през ранновизантийската и средновековната епохи.
2. Предложена е типология на крепостите и крепостните съоръжения в посочения регион.
3. Обхванати са почти всички археологически публикации за крепостите в региона.
4. При теренни обходи е установена със сигурност неизвестна част от трасето на т.нар. Западен презродопски римски (античен) път между м. Лисичево (северно от гр. Девин) и землището на с. Фотиново (общ. Батак).
5. Уточнено е местоположението на някои известни от краеведчески съчинения, но нелокализирани точно крепости, особено край изчезнали вече селища на територията на Република Гърция.
6. При теренни обходи е установена липса на крепости на места, известни в литературата и дори фигуриращи като такива в стари списъци (60-те години на XX в.) с паметници на културата.
7. В подглавите, представящи находките от крепостите в Западните Родопи са ползвани непубликувани материали от проучвания (включително на автора) на следните обекти: крепост в м. Турлук край гр. Смолян; Калето край гр. Девин; Беденска крепост край с. Беден, общ. Девин; Момчилова крепост при с. Градът, общ. Смолян и крепост Калето край с. Кошница, общ. Смолян.

Увод

В уводната част са посочени са целите на дисертацията, методите на изследване, хронологическата рамка и нейната структура. Прави се кратко физико-географско описание на Родопите и западния им дял в частност.

Целите на дисертацията са следните:

1. Да се извърши детайлно изследване на всички известни досега в литературата и възможно най-голям брой непроучени чрез археологически разкопки ранновизантийски и средновековни крепости в Западните Родопи, включително на територията на Република Гърция.
2. Да се установят причините, довели до изграждането на укрепителна система в Западните Родопи през ранновизантийската епоха и по-късно до нейното възстановяване в края на X – началото на XI век.
3. Да се установят пътните връзки между отделните крепости и звена в укрепителната система.

За постигане на поставените цели е необходимо разрешаването на няколко основни задачи. Първата е да се съберат и обхванат в едно цяло всички публикувани и по възможност по-голям брой неизвестни за науката ранновизантийски и средновековни крепости в Западните Родопи. Втората задача е да се проучи актуалното състояние на археологическите обекти в региона. Необходимо е също така да бъде направено типологическо определение на анализираниите археологически обекти.

Методи на изследване

Проучени и синтезирани са писмените извори и научни публикации по темата. Чрез теренни обходи са изследвани възможно най-голям брой непроучени чрез археологически разкопки ранновизантийски и средновековни крепости в Западните Родопи. Извършен е сравнителен анализ в различни направления – топография, строителна техника, фортификация, водоснабдяване, обществено и жилищно строителство, некрополи, материална култура на обитателите. Чрез задълбочен анализ

и съпоставка на откритите при археологически разкопки материали, където те са публикувани и достъпни, е направен опит за възможно най-прецизна датировка на разглежданите обекти. При анализа са използвани и непубликувани находки от разкопки на автора. Въз основа на използваните методи на изследване са направени са необходимите изводи и заключения.

Хронологическата рамка на изследването обхваща ранновизантийската и средновековната епоха – V-XIV век. Като условна долна граница поставяме 395 г.-годината, в която Римската империя окончателно е разделена на две отделни части – Западна (със столица Рим) и Източна (със столица Константинопол). Горната граница е маркирана от османската инвазия в Родопите, поставена от изследователите в 60-те години на XIV в. Тогава фактически е поставен края на съществуването на крепостната система като такава, въпреки че в две от крепостите (Асенова и Цепина) животът формално продължава в някаква степен, по всяка вероятност под формата на малки манастири край оцелелите църковни постройки. Останалите укрепления са или опожарени, или изоставени и повече не биват възстановени.

Западните Родопи обхващат територия от 8732 кв. км в по-високата част на Родопите, като средната им надморска височина е 1098 м. Релефът им представлява съчетание от високи заравнени била и дълбоки всечени речни долини. От долината на р. Вьча Западните Родопи се делят на две части: Баташко-Дъбрашка и Перелико-Преспанска. Под влияние на по-голямата надморска височина средногодишната температура варира от 5 до 9°C. Голямото климатично и почвено разнообразие обуславят растителното и животинско многообразие.

Глава I: История на проучванията

В тази глава е направен преглед на досегашните археологически проучвания и пътеписните описания на крепости в Западните Родопи. Първото археологическо проучване на крепост в Западните Родопи се провежда веднага след 1878 г., когато руският езиковед и историк П. Сырку прави разкопки на крепостта Цепина, продължени през 1892 г. от Ст. Веркович и местният изследовател Хр.п.Константинов. В обемния труд на К. Иречек „Пътувания по България“, излязъл в оригинал в Прага

през 1888 г. и преиздаван на български език по-късно, достойно място заемат и бележките му относно географията и историята на Родопите.

През първата половина на XX в. по различни теми, касаещи историята и оттам средновековното крепостно строителство и пътната система в Западните Родопи, отношение вземат историците В. Златарски и Ив. Батаклиев, археолозите Й. Иванов, Б. Филов и В. Миков и краеведите Ст. Шишков и П. Маринов. Принос по темата имат П. Делирадев и патриарх Кирил, който като Пловдивски митрополит през 1944 г. прави обиколка на присъединените към България земи в Беломорска Тракия и южните склонове на Родопите.

През втората половина на XX и началото на XXI век археологически проучвания в Западните Родопи извършват Димитър Цончев (АМ-Пловдив); Соня Георгиева (НАИМ-София); Недялка Гиздова (ОИМ-Пазарджик); Христо Джамбов (АМ-Пловдив); Росица Морева (АМ-Пловдив и ИМ-Асеновград); Христо Басамаков (ИМ-Асеновград); Стамен Михайлов (НАИМ-София); Маргарита Ваклинова (ОИМ-Смолян и НАИМ-София); Върбинка Найденова (ОИМ-Смолян); Иван Венедиков (НИМ-София); Гаврил Лазов (НИМ-София); Никола Дамянов (ОИМ-Смолян); Иван Джамбов (ПУ „Паисий Хилендарски“), Николай Овчаров (НАИМ-София); Даниела Коджаманова (РИМ-Кърджали); Мечислав Домарадски (НАИМ-София); Атанас Киряков – (РИМ-Смолян); Дамян Дамянов (РИМ-Смолян); Жени Танкова (АМ-Пловдив); Борислав Бориславов (СУ „Св. Кл. Охридски“); Бони Петрунова (НАИМ – БАН); Асен Салкин (ИМ-Велинград); Димитър Байряков (ИМ-Велинград); Мариела Инкова (НИМ-София); Андрей Аладжов (НАИМ-София); Емил Иванов; Костадин Кисьов (АМ-Пловдив); Митко Маджаров (АМ-Хисаря); Иван Дуков (ИМ-Асеновград); Николай Бояджиев (РИМ-Смолян) и други участници в археологическите екипи.

Глава II: Крепостите в Западните Родопи според писмените извори

Тук е направен преглед на всички писмени източници, споменаващи крепостите в интересувания ни район. За периода V-VI в. те са изключително оскъдни. В съчинението си „За строежите“, Прокопий Кесарийски изрежда 11 крепости в провинция Родопа, наред с градовете и 32 крепости в провинция Тракия. Част от тях несъмнено са построени в планинските части на провинциите, но за съжаление днес не

могат да бъдат отъждествени с някоя конкретна крепост. Друг византийски автор от VI в., Хиерокъл, изброява седем града в провинция Родопи, сред които и Керепирг. Според някои автори той се отъждествява с крепостта над с. Циропол (сегашно Господинци, общ. Гоце Делчев). За периода VII-VIII в. също нямаме конкретни сведения или име на крепост в Западните Родопи. Оскъдни данни за църковното устройство на района се съдържат в епархийските списъци от началото на IX в., които отразяват действителността от предходните столетия.

Средновековните писмени извори са византийски и латински. Те са доста по-подробни от късноантичните, що се отнася до споменаване на крепости в Родопите. Това става главно във връзка с водене на военни действия, преобладаващо в северното подножие на планината, или със строителната дейност на конкретен владетел. От византийските извори са разгледани Типикът на Бачковския манастир, съчиненията на Никита Хониат, Теодор Скутариот, Георги Акрополит, Георги Пахимер, Йоан Кантакузин и Никифор Григора. Латинските извори включват съчиненията, посветени на Третия („История на кръстоносците“ и „Походът на Фридрих I“ от Ансберт) и Четвъртия (хрониките на Жофроа дьо Вилардуен и Анри дьо Валансиен) кръстоносни походи. Като домашни извори можем да определим скалните надписи от Асенова крепост и Кричим.

Глава III: Късноантична и средновековна пътна система в Западните Родопи

В тази глава се прави опит да се проследят и възстановят (където няма запазени следи) трасетата на основните и локалните пътища, свързвали отделните части на планината и равнините около нея. В посоките североизток-югозапад, север-юг и северозапад-югоизток основните пътища, пресичащи Западните Родопи и свързващи Горнотракийската низина с долината на р. Места и Беломорска Тракия, са шест. От запад на изток първият от тях тръгва на запад от Филипопол и достига до крепостта Баткун. Оттам навлиза на югозапад в планината към Цепина. От Цепина пътят се разклонява на две – единият върви на запад направо към долината на р. Места, вероятно минавайки по направлението Велинград – Света Петка – с. Аврамово – около коритото на р. Дрещенец – по р. Места до Якоруда – надолу по течението на Места до Никополис ад Нестум. Това е най-прекият път, свързващ Маричината долина с тази на р. Места.

Вторият път продължава през Чепинското корито на юг, през Баташката планина – Беглика – Картъла - прохода Ташбоаз – Кара-чаир - към района на днешния гр. Доспат и оттам към долината на р. Места при град Никополис ад Нестум. Трасето му съвпада приблизително с това на сегашния път Батак-Доспат. Някъде северно от Батак пътят се е разделял на три – към крепостта Цепина и оттам към Баткун и по ридовете Св. Константин и Илджик – м. Добра вода – покрай крепостта при с. Дебръщица към Пазарджишкото поле. С голяма доза увереност може да предположим, че някъде в района на яз. Голям Беглик от пътя Батак-Доспат на югозапад се отклонява директен път към Никополис ад Нестум. Стигайки до гр. Доспат, пътят от север се разклонявал на две. Едната посока е на запад, към долината на р. Места. Още един второстепенен път се спускал на юг-югозапад, покрай десния бряг на р. Доспат, пресичал реката между селата Црънча и Бръщен и оттам по билото над левия бряг се е спущал към долината на р. Места, която е достигал в района на с. Потами.

Третият път е известен в литературата като Западен презродопски римски път. Той е с посока североизток-югозапад и е свързвал Филипопол с Никополис ад Нестум. Изглежда пътят е навлизал в Родопите в района между градовете Пещера и Брацигово, преминавайки покрай крепостите на вр. Тъмбра (средновековният Ватрахокастрон) и Градишкото кале при с. Розово. На юг той не е проучен до землището на с. Фотиново, но вероятно минава през котловината на с. Равногор, съдейки по топографските дадености на региона. Оттам продължава на юг по границата между общините Батак и Девин, по западното подножие на крепостта Чала при с. Селча, общ. Девин, където има запазени следи от него, и се спуска към м. Лисичево, северно от гр. Девин. Следвайки десния бряг на Лисичевска река, пътят се отправя към землището на с. Борино. По десния бряг на Кемерска река пътят върви в южна посока към землището на Доспат, минавайки в непосредствена близост до крепостта Марково кале. На това място пътят е много добре запазен в участък с дължина 2,5 км. След Марково кале пътят продължава на югозапад към гр. Доспат, като южно и югозападно от града той се съединява с идващия от север път от Батак и продължава в описаните по-горе посоки.

Най-прекият път през Родопите за Бяло море минава по рида Чернатица и е наречен условно Централен презродопски път. Излизайки от Филипопол в посока югозапад, се е насочвал към с. Брестовица и там започвало изкачването му към планинския рид Чернатица. След с. Храбрино пътят е продължавал на югозапад, през землищата на селата Бойково и Скобелево, към хижа Родопски партизани. След нея той поема почти

право на юг. Преминвайки през землището на с. Тъмръш и край хижа Модър, той е заобикалял вр. Модър по източното му подножие и през м. Митницата е достигал хижа Персенк. След х. Персенк римският път се изкачва по височината към вр. Персенк и достига м. Мезаргидик. В тази отсечка, дълга около 3 км, той е много добре запазен. След Мезаргидик пътят поема на югоизток и през м. Глухите камъни и покрай хижа Изгрев достига до курорта Пампорово. След това той се спуска покрай гр. Смолян в долината на р. Черна, минава покрай манастирския комплекс от V-VI в. в м. Могилата, преминава реката и започва отново да катери през м. Кайнадина до гр. Смолян, където има добре запазен участък от него. Прехвърляйки билото, пътят се спуска през днешното с. Турян до р. Арда при с. Кошница, припокривайки се с днешното шосе през мах. Милково. Пресичал е р. Арда по мост, мястото на който вероятно съвпада с днешния мост на с. Кошница. Трасето му минава в непосредствена близост западно от ранновизантийската и средновековна крепост Калето край с. Кошница. След укреплението основният път върви на юг, минавайки западно от вр. Карабурун, за да мине по западното подножие на вр. Ком. В седловината на м. Козу-баир, където пътят навлиза в гръцка територия, също има добре запазен участък от неговото трасе. След прехвърляне на граничното било той се спуска плавно на юг и достига до Топир, пътна станция на пътя *Via Egnatia*.

Античен път през Радюва планина – той е означен условно като Източен презродопски път. Минава по билото на Радюва планина (граница между общините Чепеларе и Лъки). От Филипополис на юг пътят достига до Асеновград, качва се към м. Гонда вода, покрай вр. Безово, през рида Курулере стига до хижа Марциганица, от там на югозапад слиза в долината на Лъкинска река при с. Югово. След това катери постепенно на югозапад към хижа Пашалийца, откъдето завива право на юг по билото. Продължавайки на юг, пътят постепенно катери по билото на Радюва планина и минава през местностите Дръндевица и Солището, където е най-високата му отсечка (1890 м н.в.). В района на вр. Студенец и в м. Бръшляната над с. Момчиловци, общ. Смолян, настилката му е запазена в няколко отделни участъци. Спусайки се над с. Момчиловци, пътят продължава на юг по билото западно от с. Стража до кв. Устово. От там на юг пътят не е проучен, но имайки предвид топографските дадености на района, той вероятно се припокрива с трасето на големия път през прохода Елидже, засвидетелствуван през османския период. След Устово пътят минава през местностите Агоското – вр. Кавгаджик – Дълга усойка, където била запазена настилката му, и от

там се спуща в Рудозем. Върви покрай коритата на реките Арда, Чепинска и Елидждере до прохода Елидже, откъдето навлиза в територията на Гърция. Спуска се по коритото на Сатялово дере, след което се качва на юг по билото между реките Компсатос и Тарнивица, минавайки покрай селата Котили и Емонион и през с. Пахни. След това пътят продължава по билото на югоизток, минава през с. Глафки и се спуща в долината на Ксантийска река, където върви по десния ѝ бряг в продължение на 20 км до самия гр. Ксанти.

В източния дял на Западните Родопи минава трасето на още един път, свързвал Филипополис и селищата от Горнотракийската низина с Източните Родопи и оттам с градовете в Егейска Тракия. Пътят минавал по долината на р. Чамдере, през Тополовския проход (Арпагедик) и през днешното с. Тополово до Стенимахос. При устието на р. Боровица се образувал кръстопът – на юг пътят продължавал към Мосинопол и Егейско море, а на изток – по течението на р. Арда – до Адрианопол. На северозапад покрай Арда се е осъществявала връзката със западните части на Родопите.

Несъмнено важно значение за стопанския живот и търговията в региона би имал път, преминаващ надлъжно през вътрешността на Родопите с посока изток-запад. За съжаление в района на Централните и Западните Родопи няма запазени участъци с настилка от него, за разлика от Източните. Все пак с голяма доза увереност можем да предположим, че такъв път е съществувал, особено през Средновековието. От Адрианопол на запад пътят навлизал в Източните Родопи. Трасето му вървяло по течението на р. Арда, отдалечавайки се малко или много от нея в зависимост от релефа, вървейки основно по левия ѝ бряг. Минавайки покрай Ефраим (до стената на язовир „Студен кладенец“), Мнеакос, крепостта Устра, навлизал в Западните Родопи. Вървейки основно все на запад, при водослива на реките Арда и притока и Черна, той продължавал по течението на р. Черна, минавал в подножието на крепостта Повисдос (Подвис, Момчилова крепост), прехвърлял вероятно прохода Превала и се спущал по течението на Широколъшка река, в подножието на Беденската крепост. От кв. Настан по горното течение на р. Вьча пътят отново се катерел към Борино и Доспат и след това се спущал към долината на р. Места и Никополис ад Нестум по описания по-горе маршрут.

Втори паралелен път с основна посока изток-запад е свързвал крепостите по северните склонове на Родопите. Пътят тръгвал от Станимака в западна посока и през крепостите

Воден, Перистица (Перушица) и Кричим стигал до Баткун и оттам до Цепина. По него се е движил със своите войски цар Михаил II Асен, когато нахлул в ромейска територия и отнел градовете Станимака, Перистица, Кричим и Цепина. Същият път е бил използван скоро след това от никейския император Теодор II Ласкарис при неговия контрапоход. По него се движила по-рано ромейската войска при похода ѝ срещу отцепника Иванко.

Глава IV: Крепостите в Западните Родопи през V-VI век

В началото на тази първа част се прави кратък преглед на предложените до момента типологии на ранновизантийските крепости. След анализ на изказаните мнения, най-подходяща според мен е типологията на В. Динчев, която е използвана в настоящия труд. На първо място са центровете, упоменати в ранновизантийските извори като „градове” (civitates, πόλεις). Такива в Западните Родопи липсват. На второ са укрепените неградски селища, които са основна форма на селищен живот за местното население в диоцезите Тракия и Дакия, като те съставляват по-голямата част от местните castellan и φρούρια през V-VI в. Друг тип укрепления са т.н. военни крепости. Те са преди всичко малки крепости – с площ до 1 ха. Последната група са укрепените убежища. Те са резултат от инициатива и са градени със средства на местното население.

Посочени са накратко периодите на обитаване на включените тук обекти. Поради естеството на терена – планински, а и от съображения за сигурност и тактически такива, ранновизантийските крепости са строени на сравнително труднодостъпни хълмове и върхове, предлагащи естествена защита. Планът на крепостта трябвало да бъде обмислен добре и съобразен с естеството на терена. Твърде често от една или две от страните на крепостите се спускали непристъпни височини и скални масиви, които не позволявали атака от неприятел, и съответно нямало нужда да се укрепват. Площта на укрепените обекти донякъде зависи от класификационната им идентификация. Тези от тях, които могат да бъдат определени като полуградски укрепени селища, също са със сравнително голяма площ – около и над 10 дка (например това във Воден (15 дка), Св. Петка в Пещера (15 дка) и др.). От своя страна военните крепости обикновено са с площ от 1 до 10 дка - Калето край гр. Девин (8 дка), крепостта в м. Турлук край Смолян

(около 5 дка), Кошница (2 дка) и т.н. Размерът на убежищата варира в зависимост от терена между 2 и 10 дка (например Момчилова крепост – около 4 дка).

В отделните подглави, в които обектите са разделени според идентификационните им характеристики, се следва следният ред на разглеждане на техните елементи – фортификация (стени, кули, порти, потерни и др.), обществени сгради и градежи (водоснабдителни съоръжения, църкви, административно-управленски сгради и комплекси и др), жилищни сгради, некрополи. Накрая на главата общо са представени находките от крепостите и монетната циркулация в тях.

IV.I. Укрепени селища

От края на IV до края на VI в. укрепените неградски селища са основна форма на селищен живот за местното население в диоцез Тракия и Дакия и съставляват по-голямата част от местните *castellan* и *фрорѳиѳ* по това време. В Западните Родопи селища с подобни типологически характеристики са проучени основно в северните ѝ покрайнини, но се срещат и във вътрешността (крепост при устието на р. Боровица). Вероятно такива са непроучените укрепления в южната периферия, на територията на Гърция. Укрепените селища са със сравнително голяма за района площ – над 10-15 дка. Притежават солидни фортификационни съоръжения – стени, кули, порти. Началото на укрепителните дейности в тях обикновено започва от III-IV в., във връзка с масираните готски нашествия на Балканския полуостров (Калето край Якоруда, Св. Петка в Пещера, Воден). Впоследствие претърпяват редица преустройства през V и VI в. Техниката на градеж на крепостните стени обикновено е *opus mixtum*, с редуващи се пояси от ломени местни камъни и редове тухли (Св. Петка в Пещера, Воден), или двулицева зидария от едри камъни и емплектон от дребни, споени с бял или розов хоросан с примеси от едро счукана тухла (Калето край Якоруда). Дебелината на зидовете варира в зависимост от уязвимостта на терена от 1 до 2,10 м. Най-значимото нововъведение във фортификацията в началния период на ранновизантийската епоха е протейхизмата. Разстоянието между двете куртини (периболос) варира в зависимост от терена между 4,5 м (Калето край гр. Якоруда) и 12 м (Калето при с. Дебръщица).

Портите на укрепените селища през V-VI в. са ситуирани на места, които създават максимално неудобство на атакуващия неприятел. При възможност те са устройвани

така, че противникът да изминава значително разстояние покрай стената, изложен на постоянен флангов обстрел – например крепостите Воден и Калето край Якоруда. Портата на Воден спазва класическата антична схема във фортификацията – фланкирана е от две симетрични четириъгълни кули. Потерните са по-малки входи с военнопасажни функции, от които защитниците извършвали внезапни набези извън крепостта, като веднага след това се прибирали зад стената.

На Балканския полуостров през V-VI в. се наблюдава голямо разнообразие в плановете на кулите – правоъгълни, U-образни, триъгълни и полигонални. Родопските укрепени селища не правят изключение. По дължината на зидовете на крепостта „Св. Петка“ в гр. Пещера е установено наличието на шест кули: три правоъгълни, една триъгълна и две кули-църкви. Подобни кули са регистрирани в днешна Сърбия, при ранновизантийското укрепление до Равна, където през VI век три от кулите са обновени и от правоъгълни стават с формата на еднокорабни църкви. Друго укрепление – Салдум (IV – VI век), близо до Дунав – също има една кула с формата на църква. Аналогии от днешните български земи засега не са известни.

Водоснабдяването на част от укрепените селища е чрез външни каптажи и водопроводи. Те обаче са или по-ранни, или с неуточнена още дата, т.е. засега няма доказан градеж на подобни съоръжения за укрепено неградско селище в края на V-VI в. През ранновизантийската епоха във водоснабдяването на разглежданата селищна форма се налага използването на водохранилища, пълнени обикновено с атмосферни води или със съдове и други преносими вместилища. Поради тенденцията към пренаселеност на ранновизантийските укрепени селища и поради недостатъчния, често стръмен терен, техните улични мрежи се състоят най-често от тесни и сравнително къси пасажни, маркирани от очертанията на постройките.

Административно-управленските постройки и комплекси, когато ги има, са основни компоненти в селищните структури. През ранновизантийската епоха управленските ядра са преди всичко резиденциите на висши имперски чиновници, военни командири и духовни лица. Представителни сгради с неизяснени функции са открити в крепостта Цепина. Една от тях прави впечатление с дебелината на зидовете си – 1,30 м, които оформят правоъгълно помещение с размери 11 x 3,30 м. В крепостта Калята край Якоруда се проучва сграда със засега пет помещения. Интерпретацията на цялостното ѝ предназначение засега остава неясна, но може би става дума за обществена сграда със

складови функции. Откритите в помещение № 1 на крепостта Св. Петка в Пещера осем броя различни екзагии дават основание да се предположи, че там е бил така нареченият „ponderarium“ – специално помещение в крепостта, където се съхранявали комплект мерки и теглилки, заверени в столицата Константинопол и отговорно пазени от местния управител. Намерените няколко колективни находки със златни монети с висока стойност, с които се е плащало на висши офицери (тумарси) или на областни управители (дукове, мегадукове или комеси), дават основание да се допусне хипотезата, че това укрепление е посещавано и обитавано от представители на висшата военна и административна власт.

В началото на V в. с навлизането на християнството в Западните Родопи започва масово строителство на християнски култови сгради, като тенденцията в хода на ранновизантийската епоха е към все по-осезаемо налагане на последните в селищните структури. Към края на V-VI в. църковните сгради задължително присъстват и почти винаги доминират в структурата на всяко по-значително укрепено селище. Трикорабни базилики са проучени в цитаделата на Цепина и на върха на крепостта в устието на р. Боровица. Под основите на средновековната църква № 1 на Цепина личат зидове, които са в конструктивна връзка с по-стара сграда, която най-вероятно също е църква.

Жилищните сгради обикновено представляват едно- или двуделни в план четириъгълни постройки, които в болшинството случаи имат и горни етажи. Приземията са ползвани за стопански помещения, а горният етаж е жилищен. Основите им са градени предимно от ломен камък на кален разтвор, с плитки основи. В суперструкцията са от кирпич, споен с глина. Подът на някои от сградите е покрит с плочести камъни, а други с трамбована глина или хоросан. Покривите са с масивни керемиди – тегули и имбрици, поставени върху дървена покривна конструкция. Отоплението на ставало посредством огнища и пещи. Едно- и двуделните жилищни сгради обикновено са строени без порядък една спрямо друга, с проходи между тях. Сред укрепените селища от ранновизантийската епоха обаче са често срещани и случаите на компактно разположение на жилищните сгради на домакинствата в по-значителни архитектурни комплекси. Това са предимно комплекси от верижно наредени помещения, в които отделните домакинства, включващи по едно или две помещения, са разграничени от съседните само чрез междинни стени.

IV. II. Военни крепости

Военните крепости на Балканите и в частност в Западните Родопи от края на V-VI в. са преди всичко малки крепости – с площ до 10 дка. Засега няма сигурни археологически данни за същинска военна крепост, изградена през V в., до управлението на Анастасий I. Към групата на военните крепости причисляваме обектите в м. Турлук над гр. Смолян, Калето край с. Кошница, Девинското кале, крепостта в м. Кулата-Градот при гр. Ракитово, както и по-голяма част от непроучените обекти, чиято принадлежност към тази група може да се предположи по запазените на терена градежи. Фортификационните съоръжения на обособените военни гарнизони са градени с хоросан и притежават необходимата дебелина, височина и форма (за кулите) за ефективна защита. Техниката на градеж е *opus implectum* – две лица от по-едри местни ломени или цепени камъни и пълнеж (емплектон) от по-дребни камъни, залети с хоросан. Той обикновено е примесен с едри парчета счукана тухла. Дебелината на стените в зависимост от достъпността и уязвимостта на мястото се движи от 1,20 до 2,20 м. Поради характера на терена куртината се основава направо върху скалната основа.

Военните крепости обикновено имат само една порта и един или повече тайни излаза (потерни). Единствените обществени сгради във военните крепости са църквите, и то поради ограничената площ и числен състав на гарнизоните, те обикновено са със скромни размери. Тяхната цел е да задоволяват религиозните нужди на войниците, а в случай на обсада, и на пребиваващото вътре цивилно население. При строежа на жилищни сгради личи стремеж вътрешното пространство на укреплението да бъде най-целесъобразно използвано, съобразно топографията на терена. Приземните етажи на сградите са градени със стени от ломени камъни на калова спойка, имащи стопански и складови функции. Подът е от трамбована пръст или настилка от каменни плочи. Вторите етажи били жилищни, изградени обикновено от дърво.

IV. III. Укрепени убежища

Укрепените убежища са продукт от инициатива на местното население. Площта им е сравнително малка (до 5 дка). Техните стени обикновено са градени без или с ограничена употреба на хоросан. Културният им пласт е тънък. В тях или липсват

строителни останки, или се установяват такива само от отделни постройки с нетраен градеж. Предназначението на убежищата е да осигурят временно подслон и закрила на население, чието постоянно местообиталище е другаде, обикновено някъде наблизо. Поради ограничените възможности на местното население, този тип укрепления са градени и поддържани с възможно минималните разходи на труд и средства. Към групата на укрепените убежища в Западните Родопи можем да отнесем Пика кале при с. Бяга, крепостта в м. Юндола, укреплението в м. Градище при гр. Костандово, Момчилова крепост и др. Интерес предизвиква обектът, определен като укрепено селище, в м. Карабурун (Градището), мах. Иглика, общ. Баните. Според проучвателите той може да се интерпретира като убежище в случай на опасност. Липсата на животински костен материал, както и други фактори подсказват, че селището не е обитавано целогодишно, а сезонно. Непосредствено на юг и югозапад по склона под него се разкрива комплекс от сгради, който се определя като второстепенен металургичен център, функционирал от късния III – IV в. до края на VI в., въз основа на многобройните остатъци от желязна шлака, открита при разкопките.

IV.IV. Находки – представени са предмети (керамични съдове, оръжие, оръдия на труда, накити и т.н.) от V-VI в., открити при археологически проучвания в крепостите.

IV.V. Монетна циркулация в крепостите в Западните Родопи – V-VI век

Укрепените селища, разположени в периферията на планинския масив (Калята край Якоруда, Цепина, на хълма св. Петка в Пещера, Воден), възникват и са укрепени през втората половина на IV в., под влияние на готстката опасност. Това се доказва със сравнително многобройни монетни екземпляри, започващи от IV в. и продължаващи през следващото столетие. Единствено крепостта Св. Петка в Пещера прекъсва живота си за един период от около 150 години (края на IV и целия V в.). В началото на VI в. укрепителните им съоръжения са възстановени и поправени. Тогава възникват и военните крепости във вътрешността на планината (Кулата-Градот при Ракитово, Девинската крепост, Калето при с. Кошница, укреплението в м. Турлук над Смолян), чието издигане се свързва с мащабната строителна дейност на император Юстиниан I (527-565) или евентуално малко по-рано.

От посочените по-горе свидетелства можем да направим извода, че по-голяма част от ранновизантийските крепости в Родопите, най-вече по-малките като Калята край гр. Якоруда, Цепина, тези по горното течение на р. Арда, престават да функционират през 70-те години на VI в. Авторите описват голямо славянско нахлуване с начало през 578 г. Както проличава от разказа на Йоан Ефески, нападението продължило няколко години и обхваща голяма част от Балканския полуостров. Според нумизматичните данни вероятно при това нашествие са опожарени и разрушени някои важни стратегически обекти и градове в близост до региона на Родопите. В края на VI – самото начало на VII в. ранновизантийските крепости в Родопите са опожарени и изоставени. Информацията от археологическите проучвания изобщо в цяла Тракия показват катастрофалния удар, който е нанесен на византийската военна система в областта, както и като цяло на Балканите. Византия успява да запази контрол само върху големите градове по Черноморското крайбрежие и Беломорската равнина. Няма писмени и археологически данни някоя от крепостите в Тракия и в частност в Родопите, която да е оцеляла и да продължава да функционира през VII-VIII в. като такава след аваро-славянските нашествия от VI - началото на VII в.

Глава V: Крепостите в Западните Родопи - края на X – първа половина на XIII в.

В началото на главата е направен кратък исторически преглед на събитията, свързани с региона на Родопите. В края на VI – самото начало на VII в. ранновизантийската крепостна система в Западните Родопи престава да съществува в резултат от варварските, преобладаващо славянски, нашествия. След включването на региона в пределите на Първото българско царство (836-837 и следващите години) възникват нови поселения върху руините на крепостите Цепина, вероятно „Св. Петка“ в гр. Пещера, Воден и др. Дали тези селища са били укрепявани чрез поправка на старите, късноантични крепостни съоръжения, не може да се установи при сегашната им степен на запазеност. След походите на Йоан Цимисхий (970-971 г.) и особено след активната завоевателна политика на Василий II в края на X в., Родопите отново са включени в пределите на Византийската империя. Тя полага усилия да възстанови крепостната система от VI в. с цел установяване на ефикасен контрол върху местното българско население и охрана на комуникациите през планината. Този процес е особено отчетлив през XI в. Част от крепостите престават да функционират през първата половина и

около средата на XIII в., засегнати по време на българо-латинските и българо-никейските войни. На тази база обектите са разделени условно на две големи групи – такива, опожарени или изоставени през XIII в. и други, доживели до османското нашествие през 60-те години на XIV в.

Направен е кратък преглед на изследванията относно типологията и класификацията на укрепените селища в средновековна България според археологическите проучвания и сведенията от писмените извори (византийски и латински). Обобщавайки мнението на различните автори, работили по темата, и съпоставяйки го с данните от писмените извори, в дисертацията е използвана следната класификация на средновековните укрепени селищни категории. На първо място са градовете с техните основни характеристики: концентрация на население с разнороден социален статус, което се занимава с различни дейности, включително занаяти, живеещо в ядрото на града и в подградия; наличие на пазар; изграждане на християнски храмове; доминация на съответния град в селищната структура на района. В тази категория със сигурност можем да включим Стенимахос, Цепина и Ксанти, а доверявайки се на писмените извори и теренните наблюдения, да добавим Кричим и Баткун. Втората група са т.нар. градчета, или „укрепени граждански селища от полуградски тип“. Тук можем да включим Перушица, Ватрахокастрон, Воден, крепостта при устието на р. Боровица, крепостта „Св. Петка“ при гр. Пещера и евентуално Кулата-Градот край Ракитово. На трето място са военните крепости с постоянен гарнизон. Те изпълняват ролята на военни пунктове за охрана на пътища и проходи и за контрол на определена територия, строени от централната власт. В категорията на селищните структури с непостоянно, а временно обитаване влизат крепостите-убежища. Разбира се, така очертаната картина на укрепените селищни категории не е постоянна и статична във времето. Напротив - тя е динамична и търпи промени с течение на десетилетията. Някои селища нарастват по площ и население, други пък обратно, поради някакво политическо или военно събитие губят своето място в селищната йерархия.

След 970-71 г. Родопите са включени в територията на Византия. В нейните предели те остават до началото на XIII в. Според археологическите данни от края на X и през XI в. крепостната мрежа в региона в общи линии е възстановена. Голяма част от укрепленията са разрушени и изоставени някъде през първата половина или около средата на XIII в. Това са „Калята“ край Якоруда; Девинската крепост; Калето в м. Турлук край гр. Смолян; Калето при с. Кошница. Затова детайлното разглеждане на

крепостите от епохата на византийското владичество е съобразено с конкретната датировка на обектите (края на X – първа половина на XIII), а не според общоприетото датиране XI-XII в.

V.I. Укрепителни съоръжения

В случаите, когато трасето на средновековната крепостна стена не съвпада изцяло с късноантичното или когато тя е изградена наново от основи, в Западните Родопи се наблюдават два вида фундиране. Защитните стени най-често се основават директно върху материковата скала, със или без всичане и хоросанова подложка. По-различен начин на изграждане има стената на средновековното укрепление в м. Турлук над гр. Смолян. В основни линии южният му зид следва посоката и трасето на ранновизантийския кастел, но не го припокрива изцяло. В западния край той изобщо не стъпва върху по-стария. Основата на стената е изградена директно върху рушавините от късноантичната крепост, затискайки складовите помещения. Сегашното ниво на запазеност на крепостните куртини в Западните Родопи обикновено е около 2 - 2,5 м, като в един участък от южната стена на Асенова крепост достига до 7,50 м. Дебелината им варира в зависимост от конкретния обект и мястото, на което е издигана куртината. В зависимост от терена тя е от 0,8 м (вътрешната куртина на Асенова крепост през първия строителен период – X-XI в.) до 2,90 м (най-западната част на същото укрепление). Техниката на градеж на стените в грамадното мнозинство от случаите е с известния още от античността *opus implectum*, т.е. с две лица от подбрани по едри и частично обработени камъни и пълнеж от по-дребни камъни и хоросан. Изключение прави крепостта в устието на р. Боровица, чието външно лице е изградено от оформени блокчета, а като цяло куртината е изработена от обработени камъни. За спойващ елемент е ползван бял хоросан с различна степен на твърдост. Единствената засега проучена крепост от XI-XIII в., чийто зидове са градени със суха зидалия, е тази в м. Турлук над гр. Смолян.

Портите на крепостите от X-XII в. в Западните Родопи, където са проучени археологически, се делят най-общо на три вида. Първият, най-просто устроеният вид входни пространства, представлява обикновено прекъсване на крепостната куртина. Подобни са входовете на крепостите в м. Турлук над гр. Смолян и в м. Кечикая над гр. Рудозем. Вторият вид входно пространство представлява отново прекъсване в

крепостната стена, но защитено от разположени наблизо една или две кули. По такъв начин са устроени входовете на Асенова крепост, Воден и Кулата-Градот край гр. Ракитово. Третият тип крепостни порти са наричани обикновено кула-порта. Така са защитени входовете на Момчилова крепост, Беден и вероятно крепостта в устието на р. Боровица. Освен тях единствената засега проучена кула за периода края на X – XII в. в Западните Родопи е една наблюдателна кула в източния край на църковния двор на Асенова крепост. Всички останали са наследени от късната античност и след известни поправки били използвани и през Средновековието.

Свободно стоящите вътрешнокрепостни кули (донжони) са предназначени за живеене, за последна защита на крепостта и за наблюдение. Обикновено те се разполагат в най-високата и труднодостъпна точка в укреплението или цитаделата. Такъв е случаят и с единствената кула-донжон от XI-XII в. в Западните Родопи – тази на Асенова крепост, която е изградена в най-западната част на вътрешната крепост и е опирала до южната и северната крепостна куртина. Тя има неправилна трапецовидна форма, следваща извивките на терена. Дебелината на външните стени на кулата доказва, че те са носили голяма тежест, тоест тя е била на няколко етажа, с дървена разделителна конструкция между етажите. Връзката между различните нива е ставала по дървена стълба, вметена в южното тясно продълговато помещение.

Вътрешни крепости – в началото на тази подглава също е направен преглед на терминологията за обозначаване на вътрешните укрепления в градовете и големите крепости, тъй като сред изследователите няма единно мнение по въпроса. Като най-удачен предлагам да бъде използван терминът „цитадела”. Резиденциалният комплекс на Асенова крепост се намира в западния ъгъл, на най-високата, недостъпна и добре защитена част на цитаделата. Той представлява сложна съвкупност от сгради, долепени една до друга и към оградните стени, без вътрешен двор. Проучвателите му разделят площта му на три сектора. Първият комплекс сгради включва кулата-донжон, две водохранилища, малка крепостна църква и някои помещения на север от тях. Вторият сектор включва две правоъгълни постройки на изток от улицата с посока север-юг, а третият - четири помещения по южния склон. В крепостта е съществувал и втори укрепен център. Т.н. от проучвателите „църковен двор“ е част от вътрешната крепост и представлява самостоятелно укрепление. В двора се намира голямата крепостна църква „Св. Богородица Петричка”, жилищна сграда за духовните лица, едно водохранилище и наблюдателна кула в източната част.

V.II. Водоснабдителни съоръжения - преобладаващото водоснабдително съоръжение в средновековна България са водохранилищата (щерните). Три са проучените водохранилища в Асенова крепост: две в резиденцията и едно в обособения като самостоятелно укрепление т.н. „църковен двор” .В източния край на средната част на укреплението на хълма „Св. Димитър” над Асеновград, служило за защита на пътниците от страноприемницата в средновековното село (по-късно град) Стенимахос, личат останки от водохранилището му. Нестандартно водно съоръжение е открито в крепостта в устието на р. Боровица. В основата на скалния венец от юг има пещера с две галерии, водещи към вътрешността на укрепената площ. Затова ниско между канарите е изградена стена, в която е оформен преливник. Този зид и скалите от запад и изток оформят помещение с правоъгълна форма пред пещерата, в която има естествен извор, осигуряващ крепостта с вода. В част от крепостите, особено по-малките, не се откриват водохранилища, нито пък такива личат на терена. Вероятно при тях водата се е съхранявала в големи глинени съдове, а може би и в мяхове.

V.III. Църковна архитектура - през XI-XII в. църковната архитектура остава най-разпространената и представителна част на общественото строителство. Църквата доминира в архитектурно и топографско отношение сред гражданските постройки в крепостите. В района на Западните Родопи през средновековието най-ранната култова постройка е базиликата в крепостта в устието на р. Боровица (IX в.). От епохата на византийското владичество са църквите в Асенова крепост („Св. Богородица Петричка“ и малката църква в резиденцията) и в укреплението в м. Кулата-Градот при гр. Ракитово. Всички те са изградени на най-високото и огледно място на обектите, доминиращо над околния терен. Изключение прави малката средновековна църква на крепостта край с. Кошница, разположена в южната ниска част на обекта.

V.IV. Жилищна архитектура - жилищните и стопански сгради на обикновеното население могат да бъдат разделени на три вида – скални, с каменна основа и изцяло дървени. В жилищното строителство през XI-XII в. в Западните Родопи преобладава камъка – местен и преизползван от по-ранни градежи. В част от крепостите (напр. в м.

Турлук край гр. Смолян, Момчилова крепост и др.) сградите били издигнати от дърво. В Асенова крепост склоновете в подножието на резиденцията са били изкуствено терасирани през средновековието чрез изграждане на подпорни зидове, споени с хоросан. Така се образували тераси, удобни за строителство на жилищни и стопански помещения. Те са четириъгълни, едноделни, двуетажни, а може би някои имали и трети етаж. Размерите им са различни – от почти квадратни до издължено правоъгълни, в зависимост от конкретните дадености на терена.

V.V. Некрополи - единственият проучен голям некропол от периода е този на крепостта Цепина. Общо проучените гробове са 173. Гробните съоръжения са ями с правоъгълна форма, вкопани в терена на дълбочина от 0,15 до 2 м. Някои от тях са оградени с каменни плочи, при други ограждането е частично с камъни при главата или краката, от дясната или лявата страна на скелета. Някои индивиди са погребани в дървени ковчези или поставени на дъски. Обичайно погребенията са извършени по християнски обред чрез трупополагане с ориентация запад-изток, като има гробове, които показват т.нар. сезонни отклонения. Положението на ръцете е различно: в повечето гробове ръцете на мъртвеца са скръстени и поставени върху таза, корема или гърдите, като най-често дясната ръка е върху лявата. По запазените следи от тъкани върху част от накитите – гривни и наушници, се доказва, че мъртвите са погребвани облечени и с накити, както са били приживе. Най-богати са гробовете на момичетата, на млади жени и на децата. Мъжките гробове са почти без инвентар.

V.VI. Находки – представени са предмети (керамични съдове, оръжие, оръдия на труда, накити и т.н.) от X-XIII в., открити при археологически проучвания в крепостите.

V.VII. Монетна циркулация – края на X – първа половина на XIII в. - прави впечатление липсата на монети от X и XI в. в крепостите, с изключение на най-големите обекти, разположени в близост до Горнотракийската низина (Воден, Асенова крепост). Този факт засега няма логично обяснение. Най-интензивна е монетната циркулация през втората половина на XII и първата половина на XIII в. Тогава се отбелязва разцвет на

стоково-паричните отношения, икономическото развитие и търговията в Западните Родопи.

Глава VI: Крепостите в Западните Родопи – втора половина на XIII-XIV в.

Част от средновековните крепости в Западните Родопи започват да функционират като такива едва в края на XII-началото на XIII в.- най-яркият пример в това отношение е Цепина. Засега датирана единствено в периода XIII-XIV в. е крепостта „Св. Архангел” (или Градището) при с. Дъбница, Благоевградска област. Продължават своето съществуване Асенова и Момчилова крепост, укреплението в устието на р. Боровица и др. Тяхното активно използване продължава до около 60-те години на XIV в. и завладяването им от османците.

VI.I. Укрепителни съоръжения - зидовете на крепостите от XIII-XIV в. в Западните Родопи обикновено са фундирани директно върху скалния терен и са градени от местни ломени, цепени и речни камъни, споени с бял хоросан с различна степен на твърдост. В стената на Цепина са използвани и разнородни преупотребени строителни материали. Дебелината на зидовете варира от 1 м (крепостта при с. Варвара, Пазарджишка област) до 3,20 м (удебелената част на куртината при входа на Цепина), в зависимост от степента на достъпност на съответния защитаван сектор. Извеждането на атмосферните води е ставало чрез оставяне на отвори за отточни канали. В стените за по-голяма устойчивост са полагани мрежи от напречни и надлъжни дървени греди (сантрачи). Те са използвани в крепостното строителство в Родопите след XII в. Дървените греди са с дебелина от 0,15 до 0,20 м и отстоели на разстояние около 0,60 м или малко повече. Помежду си били скрепявани с железни гвоздеи или скоби. В повечето случаи гредите били скрити във вътрешността на стената, на около 0,20 м от лицето ѝ. По този начин те били предпазени от гниене и неприятелят не можел лесно да разруши зида. Дървените пояси се полагали приблизително през 1,30 м, през колкото се слагали и тухлените пояси в римските и ранновизантийските градежи. Този начин на строеж бил характерен за територията на целия Балкански полуостров през периода XI-XIV в.

Крепостни порти - при крепостите от XIII-XIV в. личи тенденция към усложняване устройството на входните пространства, т.е. в проучените обекти липсват входове,

поставени в просто прекъсване на стената. Към втория вид входни пространства, определени в главата за крепостите от X-XII в., вероятно принадлежи входът на укреплението на върха Градището („Св. Арахангел“) при с. Дъбница, а третия тип входно пространство, а именно чрез издигане на кула-порта, можем да причислим входът от втория средновековен строителен период (средата на XIII-XIV в.) на Беденската крепост.

Крепостни кули - кулите през XIII-XIV в. в Западните Родопи са с най-различна четириъгълна форма, в зависимост от релефа на терена, където са построени. Където терена позволява, се долавя стремеж към спазване на правилни пропорции на квадратна или правоъгълна форма (например кулата в североизточната част на Асеновата крепост). Кулите от този период се делят на два основни вида – вътрешни и външни. Две вътрешни са разкрити в Цепина. Външните се издават пред фронта на крепостната стена или са построени в нейните ъгли - ъгловата кула на крепостта Градището („Св. Арахангел“) при с. Дъбница и многоъгълната в североизточния край на Цепина.

Вътрешнокрепостни кули (донжони) - през XIII и XIV в. продължава животът в кулата-донжон на Асенова крепост. Свободното вътрешно пространство на приземието ѝ е разделено на три помещения и един коридор. Подовете и стените са обмазани с хоросанова мазилка и са пригодени за хранилища. На най-високото място в цитаделата на Цепина е разположено болярското жилище, което силно наподобява западноевропейските донжони. В план то има вид на неправилен осмоъгълник. Приземието му представлява плътен цокъл, ограждащ голямо водохранилище, заемащо средата на осмоъгълника. Достъпът до първия жилищен етаж, издигащ се на около 3 м над околния терен, ставал чрез подвижна дървена стълба. Устроена по такъв начин, кулата-донжон на Цепина била отлично пригодена за продължителна последна отбрана. Северно от църквата в крепостта при устието на р. Боровица, долепена на фуга до нея, е издигната сграда с правоъгълен план и размери 10,80 x 4 м, която може да се разглежда като свободно стояща кула-донжон. Подът и стените на приземния етаж са обмазани с хидрофобен хоросан (подобно на кулата на Асенова крепост), което подсказва, че той е ползван за склад на хранителни продукти. Горните етажи несъмнено били жилищни. Хронологически тя се поставя в третия строителен период на обекта (XII-XIV в.).

Вътрешна градска крепост (цитадела) - След преустройствата през 1231 г. архитектурният план на резиденцията на Асенова крепост не се променя. От юг се

изгражда втора крепостна стена, като по този начин пространството ѝ се увеличава. Тя претърпява още едно голямо преустройство в XIV в., състоящо се в намаляване на вътрешните обеми на жилищните и стопанските сгради. То се регистрира с градежите на калова спойка.

Цитаделата на Цепина е разположена на най-високата част на върха и има неправилна многоъгълна форма, съобразена с терена. Тя е обградена със зид, дълъг 142 м и дебел 1,80 м, заграждащ пространство с площ 1,5 дка. Изграден е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Следи от вход до запазената височина липсват. Този факт може да се обясни със засилените мерки за отбрана. Във вътрешността на цитаделата са разположени два от големите резервоара за вода, над единия от които била издигната осмоъгълната кула-донжон. Други съвременни на тях постройки във вътрешното оградено пространство не са открити.

VI.II. Водоснабдителни съоръжения - основните съоръжения за съхраняване на вода през XIII-XIV в. продължават да бъдат щерните. От този период на Цепина са проучени четири водохранилища (две в цитаделата и две в югоизточната част на крепостта); личат останките от резервоарите на Кричим и Перушица. Продължават да функционират щерните в Асенова крепост. Макар и с различни размери, те имат еднакво вътрешно устройство. Вкопани, зидовете им са изградени също както крепостните стени, от ломени камъни, споени с бял ронлив хоросан и мрежи от скрити дървени надлъжни и напречни греди – сантрачи. Отвътре стените им са измазани с хидрофобна замазка от червен хоросан в два пласта.

VI.III. Църковна архитектура - от периода XIII-XIV в. в крепостите в Западните Родопи са проучени и са известни общо седем църкви (три в Цепина и по една в Стенимахос, Момчилова крепост, крепостта в устието на р. Боровица и „Св. Архангел“ при с. Дъбница). В това число не влизат двете църкви в Асенова крепост и тази в „Кулата-Градот“ край гр. Ракитово, които продължават да функционират през късното средновековие. Всички култови сгради, построени през XIII-XIV в. са еднокорабни, с полуцилиндрично сводово покритие, с изключение на църква № 1 в Цепина, за която евентуално може да се предположи, че е имала купол над наоса си.

VI.IV. Жилищна архитектура - както и в предходния период, жилищните сгради в Родопите през XIII-XIV в. се издигат от камък и/или дърво. Каменните сгради обикновено са едноделни, двуетажни, като долният етаж е от камък и е със стопански функции, а вторият е изграден от дърво и служи за живеене. По-сложен комплекс от жилищни помещения, според проучвателя - резиденцията на феодала, е разкрит до вътрешното лице на свързващия зид между външната крепостна стена и цитаделата на Цепина. Той представлява своеобразен комплекс от сгради, образуван от две части – жилищна и стопанска. Жилищната част се е състояла от четири помещения, наредени верижно по стръмния склон, с посока изток-запад, с лице на юг.

VI.V. Некрополи - след възстановяването на крепостта Цепина като такава в самия край на XII или началото на XIII в., некрополът в цитаделата и около нея престанал да съществува. Част от гробовете в него за засегнати при новото строителство. В средновековния некропол в крепостта Воден край Асеновград се погребвали мъртвците от неукрепеното селище в северозападната част на хълма, издигнато след като крепостта престанала да функционира в края на XII в. Срещат се няколко вида гробни ями: вкопани в терена или изсечени в скалата без ограждения; вкопани в терена и оградени с талпи; оградени с дребни камъни цялостно или частично. Някои от ямите са покрити с каменни плочи. Гробовете са единични, двойни и вторични. Ритуалът е християнски: мъртвите са положени по гръб, ориентирани запад-изток, със сезонни отклонения и различни вариации при позиционирането на горните и долните крайници. Като отклонение се наблюдава отрязване и връзване на долните крайници. Гробен инвентар е открит само в три от гробовете.

VI.VI. Находки – представени са предмети (керамични съдове, оръжие, оръдия на труда, накити и т.н.) от XIII-XIV в., открити при археологически проучвания в крепостите.

VI.VII. Монетна циркулация – втора половина на XIII – XIV в. - само част от крепостите в Западните Родопи функционират през втората половина на XIII в. и до османското завоевание през XIV в. – Цепина, Асенова крепост, Беден и Момчилова

крепост. В последните две засега няма открити монети от този период. До 1343 г. те се намират в пределите на Византия, затова е напълно нормално в тях основно да се намират византийски монети на Палеолозите и общоприетите и разпространени масово в Южна Европа венециански монети. След 1343 г. областта Станимака и Чепино, включително Пловдив, са отстъпени на българския цар Иван Александър в замяна на помощта му за малолетния византийски император Йоан V Палеолог срещу узурпатора Йоан Кантакузин. Това обяснява присъствието на неговите монети в тези крепости (Цепина, Кричим, Асенова крепост).

Заклучение

Крепостно строителство през ранновизантийския период (V-VI в.) - началото на крепостното строителство в Западните Родопи трябва да се постави във втората половина на III и IV век. Преди това, намирайки се далеч във вътрешността на Балканските провинции на Римската империя, регионът не е застрашен от вражески нападения. Нещата се променят през втората половина на III в., когато в периода 250-269 г. многочислени готски маси нахлували на Балканите и достигали чак до Тесалоника. В първото голямо готско нашествие през 250 г. Филипопол бил превзет от готите и пострадал чувствително. Явно под заплахата от варварите били укрепени част от селищата и са изградени крепости по северните склонове на Родопите – в м. Спасовица над Белово и на хълма Св. Петка в Пещера. След победоносната за римляните битка при Найсос (Ниш) готската опасност била отстранена за период от около един век.

Втори период на укрепване и строеж на крепости съоръжения установяваме през 70-те години на IV в., когато в годините 377 и 378 целият диоцез Тракия бил в ръцете на разбунтувалите се готски федерати. Явно под готската заплаха били подновени и поправени издигнатите по-рано крепости в покрайнините на Родопите – строителен период от втората половина на IV в. се наблюдава на крепостта в м. Спасовица над Белово, а по монети се установява обитаване на укреплението в м. Св. Петка в Пещера. Наред с това били укрепени с крепостни стени още няколко селища по северните и западните склонове на планината, като Калята край Якоруда и Воден. Засега нямаме категорични доказателства за издигане на крепости във вътрешността на Западните Родопи във връзка с готската заплаха от 70-те години на IV в.

Следващ етап на масово крепостно строителство настъпва в края на V и началото на VI в. по време на императорите Анастасий I (491-518) и Юстиниан I (527-565), във връзка със зачестилите по това време варварски нашествия от север. Археологическите проучвания потвърждават сведенията на писмените източници, най-известният от които е съчинението „За строежите“ на Прокопий Кесарийски. Голяма част от старите крепости са ремонтирани и са построени редица нови. Появява се типа на чисто военната крепост с малка площ, издигната на труднодостъпно и естествено укрепено място. Сред тях в интересуващия ни регион са проучените частично крепости в м. Турлук над гр. Смолян, Калето край с. Кошница, Девинското кале, крепостта в м. Кулата-Градот при гр. Ракитово, както и по-голяма част от непроучените обекти. Задължително условие за тяхното издигане е наличието в близост на основен или локален път, по който се осъществява връзка с околните райони и военни центрове.

Под термина „ранновизантийска укрепителна система“ трябва да се разбира съвкупността от крепости, построени по волята и със средствата на византийската власт, явно по единен замисъл. Укрепленията по северните, западните и южните склонове на Западните Родопи имали за цел контрол на пътищата и достъпа до вътрешността на планинската верига, като същевременно служили за подслон на населението от околните селища в случай на военна опасност. Крепостите във вътрешността служели за контрол на движението на хора и стоки по основните и локални пътища, изпълнявали охранителни и „полицейски“ функции и също приютявали околното цивилно население. Строели се на труднодостъпни върхове, някои от които скалисти и непригодни за живот, но укрепени в името на сигурността. В повечето случаи между няколко от тях има пряка комуникационна (видима) връзка, позволяваща им по-ефективна защита и организация по време на заплаха. Във вътрешността им има доста големи незастроени пространства, позволяващи маневриране на защитниците и струпване на по-голямо количество хора, а вероятно и животни от околните села. Отделно от укрепените селища и военните крепости стоят крепостите-убежища, издигнати по инициатива и със средства на местното население. Те също се градят на труднодостъпни и естествено защитени възвишения, осигуряващи максимална защита. Отличават се по това, че техните стени обикновено са градени на кал и са по-тънки, без кули и допълнителни фортификационни съоръжения. Не играят съществена роля в отбраната на територията. Подобни в региона са проучени на вр. Карабурун в община Баните и вероятно на височината Хисарлъка в гр. Доспат.

Издигнати в началото на VI в., военните крепости имат кратък живот и загиват в стихията на славянските нашествия през втората половина на века, наред с укрепените селища. Информация за това черпим предимно от монетните находки. Те показват, че най-интензивен е стопанският и икономически живот по време на императорите Юстиниан I и Юстин II (от 527 до 578 г.). Резултатите от археологическите проучвания в Родопите показват, че всички ранновизантийски крепости са опожарени. Най-напред загиват по-малките военни крепости – последните монети в тях са от последните години на Юстиниан I (527-565). Явно Византийската империя, нямайки възможност за ефективна защита, постепенно изоставя и не възстановява по-малките укрепления и съсредоточава военните и икономическите си усилия в защита на по-големите укрепени селища, предимно в периферията на планината. Те устояват на варварския натиск до самия край на VI – началото на VII в. (монета на Фока от Асенова крепост), когато окончателно загиват и престават да съществуват.

Крепости в Западните Родопи през Средновековието - засега нямаме категорични доказателства за функциониране на крепост в Западните Родопи като такава в периода VII-IX в. Единствено за укреплението в устието на р. Боровица проучвателите му посочват наличие на непрекъснат живот между VI и IX в., но то само географски принадлежи на Западните Родопи (границата между двата дяла – Западни и Източни Родопи минава по р. Боровица и р. Арда), докато исторически и археологически по-скоро принадлежи към източния дял. Сигурни данни за функциониране на крепостната система в Западните Родопи през Средновековието имаме за края на X - началото на XI век. След завладяването на източната част на България от Йоан I Цимисхий през 971 г. Родопите вероятно са включени в границите на империята. През 1018 г. окончателно е ликвидирана българската власт и в западните предели на царството. За да наложи ефективен военен, административен и данъчен контрол над българското население в планината, Византия изгражда наново крепости, естествено върху руините на съществувалите преди това късноантични укрепления. Този процес може да се отнесе към края на X - първата половина на XI век.

Възстановени около началото на XI в., родопските крепости имат различна съдба. Една част от тях престават да функционират през първата половина на XIII в., засегнати при българо-латинските и българо-никейските военни конфликти. Останалите доживяват до османското нашествие през втората половина на XIV в., а най-големите от тях – Цепина

и Асенова крепост, и след него, макар и силно пострадали и със силно редуцирано население.

Обобщавайки мнението на различните автори, работили по темата, и съпоставяйки го с данните от писмените извори, предлагам следната класификация на средновековните укрепени селищни категории. На първо място са градовете с техните основни характеристики: концентрация на население с разнороден социален статус, което се занимава с различни дейности, включително занаяти, живеещо в ядрото на града и в подградия; наличие на пазар; изграждане на християнски храмове; доминация на съответния град в селищната структура на района. В тази категория със сигурност можем да включим Стенимахос, Цепина и Ксанти, а доверявайки се на писмените извори и теренните наблюдения, да добавим Кричим и Баткун. Втората група са с т.нар. градчета, или „укрепени граждански селища от полуградски тип“. Тук можем да включим Перушица, Ватрахокастрон, Воден, крепостта при устието на р. Боровица, крепостта „Св. Петка“ при гр. Пещера и евентуално Кулата-Градот край Ракитово. На трето място са военните крепости с постоянен гарнизон. Те изпълняват ролята на военни пунктове за охрана на пътища и проходи и за контрол на определена територия, строени от централната власт. В категорията на селищните структури с непостоянно, а временно обитаване влизат крепостите-убежища. Разбира се, така очертаната картина на укрепените селищни категории не е постоянна и статична във времето. Някои селища нарастват по площ и население, други пък обратно, поради някакво политическо или военно събитие губят своето място в селищната йерархия.

Техниката на градеж на крепостните стени от Средновековието е с две лица от по-едри специално подбрани камъни и пълнеж от дребни. За спойващ елемент е ползван бял хоросан с различна степен на твърдост и нюанс в цвета в зависимост от конкретния обект. В стените за по-голяма устойчивост са полагани мрежи от напречни и надлъжни дървени греди (сантрачи). Те са използвани в крепостното строителство в Родопите след XII в. Преобладаващите водоснабдителни съоръжения са водохранилищата (щерните). През Средновековието църковната архитектура остава най-разпространената и представителна част на общественото строителство. Църквата доминира в архитектурно и топографско отношение сред гражданските постройки в крепостите и се явява като доминанта сред тях. Всички култови сгради са изградени на най-високото и огледно място на обектите, доминиращо над околния терен. Жилищните и стопански сгради на обикновеното население са три вида – скални, с

каменна основа и изцяло дървени. Материалната култура на населението е сравнително бедна – сред находките преобладават обикновената кухненска и трапезна керамика, накитите са от неблагородни метали. Предмети с по-висока стойност се срещат рядко, и то предимно в градските центрове (Стенимахос и Цепина).

Крайт на западнородопската укрепителна система настъпва през третата четвърт на XIV в., когато тя рухва под напора на османските турци. За този процес на завладяване няма нито един конкретен писмен извор, затова за изясняването и датировката му поне до известна степен, разчитаме предимно на веществен (археологически) и легендарни свидетелства. Съпоставяйки данните от археологията и известния ни от изворите ход на военните действия на турците в Тракия, можем да поставим превземането на западнородопските крепости от тях в 60-те години на XIV в., вероятно с вариации от няколко години за отделните части на обширното планинско пространство.